

ישיבת הר עציון (בית המדרש האלקטרוני)

פרשת השבוע

פרשת ואתחנן

השפע החומרי לסוגיו ולסכנותיו

מאת הרב אלחנן סמט

א. שני תיאורים של המפגש עם הארץ ספר דברים הוא ספר ההכנות לכניסה אל הארץ. כך הדבר בפרשות ההלכתיות המצויות במרכזו, כך גם בפרשותיו האחרונות, העוסקות בברית שנכרתה בערבות מואב, וכך בייחוד בנאומו הגדול של משה בפרשותיו הראשונות של הספר שאנו מצויים בהן. בשמונה מקומות בנאומו בפרשות ואתחנן-עקב מתאר משה את המפגש הקרב עם הארץ. [1] מפגש זה מתואר מאספקטים שונים, ולכל תיאור כזה מצורפות מצוות ואזהרות שהן מענייניו של אותו תיאור. נשווה כאן שני תיאורים כאלה, האחד בפרשת ואתחנן (ו', י-טו) והאחר בפרשת עקב (ח', ז-כ).

ואתחנן (ו', י-טו)

עקב (ח', ז-כ)

(י)

(יא)

א

והיה כי יביאך ה' א-להיך אל הארץ אשר נשבע לאבתך... לתת לך.
ערים גדלת וטבת אשר לא בנית
ובתים מלאים כל טוב אשר לא מלאת
וברת חצובים אשר לא חצבת
כרמים וזיתים אשר לא נטעת

ואכלת ושבעת.

(ז)

(ח)

(ט)

(י)

א

כי ה' א-להיך מביאך אל ארץ טובה
ארץ נחלי מים, עֵינָת ותהמת יצאים בבקעה ובהר.
ארץ חֶטָה ושערה וגפן ותאנה ורִמון
ארץ זית שמן ודבש.
ארץ אשר לא במסכנת תאכל בה לחם, לא תחסר כל בה,
ארץ אשר אבניה ברזל ומהרריה תחצב נחשת.
ואכלת ושבעת
וברכת את ה' א-להיך על הארץ הטבה אשר נתן לך.

(יב)

(יג)

(יד)

(טו)

ב

השמר לך פן תשכח את ה'

אשר הוציאך מארץ מצרים מבית עבדים.

את ה' א-להיך תירא ואתו תעבד ובשמו תשבֵּעַ.

לא תלכון אחרי אלהים אחרים מאלהי העמים אשר סביבותיכם.
כי א-ל קנא ה' א-להיך... והשמידך מעל פני האדמה.

(יא)

(יב)

(יג)

(יד)

(טו)

(טז)

(יז)

(יח)

(יט)

ב

השמר לך פן תשכח את ה' א-להיך
לבלתי שמר מצותיו ומשפטיו וחקתיו אשר אנכי מצוך היום.
פן תאכל ושבעת, ובתים טובים תבנה וישבת.
ובקרך וצאנך ירבין, וכסף וזהב ירבה לך, וכל אשר לך ירבה.
ורם לבבך ושכחת את ה' א-להיך
המוציאך מארץ מצרים מבית עבדים.
המוליכך במדבר הגדל והנורא נחש שרף ועקרב
וצמאון אשר אין מים,
המוציא לך מים מצור החלמיש.
המאכלך מן המדבר אשר לא ידעון אבתיך
למען ענתך ולמען נסתך, להיטבך באחריתך.
ואמרת בלבבך כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה.
וזכרת את ה' א-להיך כי הוא הנתן לך כח לעשות חיל...

והיה אם שלכ תשכח את ה' א-להיך
והלכת אחרי אלהים אחרים ועבדתם והשתחווית להם
הַעֲדֹתִי בְכֶם הַיּוֹם כִּי אֲבַד תֵּאבְדוּן.

המסגרת הכללית של שתי הפרשות הללו דומה:

* שתיהן בנויות ממשפט טפל ארוך (המסומן בטבלת ההשוואה באות א) שלאחריו בא המשפט העיקרי (ב בטבלת ההשוואה).

* המשפט הטפל בשתי הפרשות פותח במילים דומות: "והיה כי יביאך ה' א-להיך אל הארץ...". - "כי ה' א-להיך מביאך אל ארץ..."., ואף מסיים בדרך דומה: "ואכלת ושבעת". [2] בין הפתיחה לסיום מתואר כל הטוב המצפה לך בארץ.

* המשפט העיקרי בשתי הפרשות פותח באותה אזהרה: "השמר לך פן תשכח את ה'", ובשתיהן נזכר כי ה' הוא ש"הוציאך מארץ מצרים מבית עבדים". הסיבה שעלולה לגרום לשכחת ה' קשורה באותו רוב הטובה המושפעת עליך בארץ. [3]

* כנגד האזהרה על שכחת ה' מופיע בשתי הפרשות ציווי חיובי מנוגד: בפרשת ואתחנן (ו', יג) "את ה' א-להיך תירא..."., ואילו בפרשת עקב (ח', יח) "וזכרת את ה' א-להיך...".

* סיומן של שתי הפרשות הוא באזהרה מפני הליכה אחרי אלוהים אחרים ובאיום בעונש השמדה על חטא זה.

ההקבלה בין שתי הפרשות קיימת אפוא הן במבנה הכללי שלהן והן בלשונות דומים או אף זהים המשובצים בשתי הפרשות באותם המקומות במסגרת המבנית המשותפת.

בכל מקום שבו נדמה כי התורה כופלת דבריה בעניין מסוים יש לחתור למציאת ההבדלים שבין המקומות הדומים. הבדלים אלו הם שיוצרים את ההבחנה בין הפרשות הדומות, והם המורים על המשמעות הייחודית ועל החידוש שיש בכל פרשה ופרשה.

לא קשה להבחין בהבדל היסודי הכללי בין שתי הפרשות, הבדל שהוא סיבת כל ההבדלים הפרטיים: שתי הפרשות מתארות שני שלבים שונים במפגש בין ישראל לבין ארצם היעודה. בפרשת ואתחנן מתואר המפגש הראשוני עם הארץ, מיד לאחר כיבושה, כשישראל יורשים את כל הנכסים החומריים שנוצרו בארץ על ידי העמים שישבו בה ערב הכיבוש ומנצלים אותם, ואילו בפרשת עקב מתואר המפגש עם הארץ הטובה עצמה, עם תכונותיה הטבעיות המשמשות בסיס לחקלאות משגשגת (- גידול שבעת המינים), לבניין ולהתעשרות, הבאים בעקבות עמל הכפיים והחריצות של בני ישראל המנצלים את טובה. [4] שתי הפרשות אמנם מתארות שפע חומרי וכל טוב המצפים לישראל בארצם, אולם זהו שפע מסוגים שונים, ממקורות שונים, והוא ניתן לישראל בשלבים שונים של תהליך היאחזותם בארץ. כתוצאה מכך שונה גם החשש מפני הקלקול הדתי שעלול שפע זה להביא על ישראל ושמפניו מזהירה התורה בכל אחת מהפרשות, ושונה גם התיקון שהתורה מצווה עליו. הבה נפרט דברים אלו, ונחלק את דיוננו, כפי שגם חילקנו את הפרשיות בטבלת ההשוואה, לדיון במפגש עם הארץ מחד (חלק א בטבלה) ולדיון בחששות התורה מפני תוצאות אותו מפגש מאידך (חלק ב בטבלה).

ב. שפע כלכלי מזומן לשימוש ושפע כלכלי פוטנציאלי

לא אל ארץ ריקה, מכוסה יערות עד, הובאו בני ישראל, [5] אלא אל ארץ מיושבת, שבה ישבו עמים בעלי תרבות חומרית גבוהה בהרבה מזו של ישראל. אילו הייתה המלחמה על כיבוש הארץ מידי עמים אלו מתמשכת זמן רב מאוד ומתנהלת בקושי ובמאמץ ניכר, היא הייתה מותירה אחריה אדמה חרוכה, הרס וחורבן של כל אותה תרבות חומרית. אולם התורה הבטיחה לישראל ניצחון גדול ומהיר על אותם עמים:

דברים ט', א-ג שמע ישראל, אתה עבר היום... לרשת גוים גדלים ועצמים ממך, ערים גדלות ובצרות בשמים... וידעת היום כי ה' א-להיך... הוא ישמידם והוא יכניעם לפניך והורשתם והאבדתם מהר...

וכך אכן מתואר כיבוש הארץ בימי יהושע: רוב ערי הארץ נפלו בידי ישראל בשלמותן ובתהליך כיבוש מהיר. דבר זה מכוון היה לטובתם של ישראל, להקל עליהם את הכיבוש ואת ההתנחלות בארץ ולהכניסם לחיי שפע וכל טוב מיד בבואם לארץ. על כן אמרה התורה בפרשת "כי תקרב אל עיר להלחם" (כ', יד): "כל שללה תבז לך, ואכלת את שלל איביך אשר נתן ה' א-להיך לך", וציוותה שם בהמשך שלא להשחית את עץ המאכל בעת המצור על עיר, "כי ממנו תאכל (- לאחר הכיבוש) ואותו לא תכרת" (שם, יט).

בפרשת ואתחנן, בקטע שאנו דנים בו, מתארת התורה את היתרון הגדול שבירושתהארץ בדרך זו: לא את טובה של הארץ עצמה מציינת התורה (שהרי בשלב הראשון של הכיבוש דבר זה אינו כה משמעותי) אלא את הטוב שיצרו בני אדם עליה: "ערים גדלות וטבת... ובתים מלאים כל טוב...". בפרשה המקבילה בעקב מתואר דווקא טובה של הארץ עצמה, גם כן פעמיים: "כי ה' א-להיך מביאך אל ארץ טובה... וברכת את ה' א-להיך על הארץ הטובה אשר נתן לך".

אף השפע שזוכה לו העם בארצו שונה בשתי הפרשות: אם בפרשת עקב ניתנים המים על ידי הארץ עצמה באופן טבעי - מי הנחלים הזורמים בערוציה והמעיינות הנובעים בה בבקעה ובהר - הרי שבפרשת ואתחנן המים הם מי בורות חצובים שנחצבו על ידי יושבי הארץ הקודמים; אם בפרשת עקב נאמר כי הארץ מצמיחה שבעה מיני גידולים חקלאיים (דבר שמחייב את האדם להשקיע עמל בגידולם

של הללו עד שיהיה מסוגל לאכול את לחמו (בשפע), הרי שבפרשתנו מוכנים לישראל "כרמים וזיתים". לא מיני הפרות הם החשובים בתיאור זה אלא המצב שבו הם מצויים: נטועים ומוכנים לשימוש ולאכילה.

בפרשת ואתחנן מוזכרים 'ערים גדולות וטובות ובתים מלאים כל טוב' שהניחו יושבי הארץ. דבר זה אינו מוזכר בפרשה המקבילה בעקב, שהרי אלו אינם מסגולותיה של הארץ עצמה. [6] מאידך, בפרשת עקב הוזכרו הברזל והנחושת המצויים באדמתה של הארץ, שאותם עליך לחצוב. דבר זה כמובן אינו שייך לתיאור שבואתחנן. השורש חצ"ב שמור שם לבורות המים שחצבו יושבי הארץ הקודמים בסלעיה. לסיום ההשוואה שבין החלקים המתארים את השפע החומרי בארץ בשתי הפרשיות נצביע על תופעה סגנונית דומה המצויה בשתייהן, אשר ממחישה את הנושא המיוחד הנידון בכל מקום: בשתי הפרשות ישנה חזרה על מילה או צירוף מילים במקום קבוע - בתחילת המשפט (- אנפורה) או בסופו (- אפיפורה) - באופן שהחזרה הולמת באוזני השומע כפטיש (ועל כן היא קרויה 'סגנון הפטיש'). בפרשת עקב זוהי המילה 'ארץ', החוזרת בראשם של חמישה משפטים רצופים וקובעת את נושא הפרשה: "טובה של הארץ". בפרשת ואתחנן זהו הצירוף 'אשר לא _____ ת', החוזר בסופם של ארבעה משפטים רצופים וקובע את הנושא המיוחד לפרשה זו: שפע חומרי הניתן לך מתנת חנם, בלא שטרחת בו כלל.

ג. שפע כבסיס לגאווה ושפע כפיתוי לעבודה זרה

הסכנה שמפניה מזהירה התורה בשתי הפרשות הוא "פן תשכח את ה'", ובשתייהן מוזכרת כפיתוי הטובה שיש בשכחה זו שהרי ה' הוא שהוציאנו "מארץ מצרים מבית עבדים". אולם המעיין היטב ייווכח כי שונה הסיבה לשכחה זו בכל אחת מן הפרשות, ועל כן שונה גם תוצאתה.

בפרשת עקב מופיע פירוט התהליך שעלול להביא לאותה שכחה כפיתוי טובה, פירוט החסר בואתחנן: האדם המנצל את טובה של הארץ ועובד בה בחריצות זוכה להתעשר ולחיות בה חיי רווחה. לא מיד יקרה דבר זה, אלא בסיומו של תהליך ההשתרשות בארץ. (שים לב לניגוד בין "בתים טבים תבנה וישבת" בפרשת עקב לבין "ערים גדלות וטבת אשר לא בנית ובתים מלאים כל טוב אשר לא מלאת" בואתחנן). העושר והרווחה הכלכלית שהושגו בעמל האדם מביאים לידי גאווה - "ורם לבבך" - וייחוס כל ההצלחה הזאת לאדם עצמו "ואמרת בלבבך: כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה". התוצאה המעשית מכך היא ראשית כול שכחת ה' "לבלתי שמר מצותיו" - זניחת עול המצוות, כנאמר בפרשת האזינו (ל"ב, טו) "וישמן ישרון ויבעט...". רק בשלב מאוחר יותר מגיע תהליך זה עד כדי הליכה אחר אלוהים אחרים. [7]

מהי הסיבה לשכחת ה' בפרשת ואתחנן? [8] אין הכתוב מפרש אותה. על כל פנים, אין מדובר בגאווה (שהרי לא ניתן להתגאות בעושר שלא אתה יצרתו) ואף לא בזניחת המצוות. בפרשה זו מקצרת התורה בהרבה את הדרך המובילה לעבודה זרה. אם נשווה את הניסוח של אזהרת התורה ביחס להליכה אחר אלוהים אחרים בשתי הפרשות נגלה הבדל:

ואתחנן (ו', יד)

עקב (ח', יט)

לא תלכון אחרי אלהים אחרים

מאלהי העמים אשר סביבותיכם.

והיה אם שכח תשכח את ה' א-להיך

והלכת אחרי אלהים אחרים ועבדתם...

רש"י בואתחנן מתקשה בצמצום שיש באזהרה: "מאלהי העמים אשר סביבותיכם - הוא הדין לרוחקים, אלא לפי שאתה רואה את סביבותיך תועים אחריהם הוצרך להזהיר עליהם ביותר".

הבה ננסה לנסח את התשובה באופן שהיא תהיה בהתאמה להקשר שבו מצויה אזהרה זו: החשש שמעלה התורה הוא שהתרבות החומרית שיירשו ישראל בארץ כנען תביא גם לידי קבלתה של התרבות הדתית הכרוכה בה. יחד עם הערים הגדולות והטובות ועם הבתים המלאים כל טוב יקבלו בני ישראל את בעל ועשתורת אלילי כנען ואת המושגים האליליים הספוגים בתוך אותה תרבות חומרית. [9] בכל בית כנעני היו מצויות צלמיות של אלילים, ובערים כנעניות רבות היה בנוי מקדש אלילי. התרבות הכנענית החומרית ספוגה הייתה בפולחן אלילי. [10]

ברור עתה מהו החשש שמעלה כאן התורה: ירושת תרבות החומר על ידי עם שהוא נחות בתרבותו החומרית מן העמים שהוא מוריש עלולה להיות 'ניצחון פירוס' - ניצחון המביא לאבדן המנצח. מתוך רגשות נחיתות והתבטלות ייכנס העם המנצח אל תוך תרבותו העשירה יותר מן הבחינה החומרית של העם המנוצח ויאמץ אותה על קרבה ועל כרעיה, כולל חלקה הדתי. המנוצח יוכל לומר אז: 'אותי ניצחו אך את תורתי קיבלו'. תהליכים כאלו אירעו לא אחת בהיסטוריה האנושית. [11]

על כן תובעת התורה מישראל להפריד בין הערים הטובות, הבתים המלאים כל טוב והתשתית הכנענית כולה, שנתיתם לישראל היא חסד עמם, לבין האמונות והדעות של הכנענים וביטוייהן המוחשיים הכלולים באותה תרבות חומרית. בסיומה של פרשת ואתחנן (ז', א-ח) מצוי המשך ישיר של הפרשה שאנו עוסקים בה:

כי יביאך ה' א-להיך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה, ונשל גוים רבים מפניך... שבעה גוים רבים ועצומים ממך... החרם תחרים אתם... ולא תתחתן בהם... כה תעשו להם: מזבחתייהם תתצו ומצבתם תשברו ואשיריהם תגדעון ופסיליהם תשרפון באש. כי עם קדוש אתה לה' א-להיך, בך בחר ה' א-להיך

להיות לו לעם סגולה מכל העמים אשר על פני האדמה. לא מרבכם מכל העמים חשק ה' בכם ויבחר בכם, כי אתם המעט מכל העמים, כי מאהבת ה' אתכם...
הווה אומר: אמנם יתרון לעמים אשר אתם באים לרשת אותם עליכם: הם רבים ועצומים מכם, שהרי אתם המעט מכל העמים (ואין הכוונה רק לממד המספרי). אולם אתם עם קדוש לה' ובכם הוא בחר מכל העמים. מכוח עליונותכם זו אתם עתידים לנצח את העמים הללו, ועל כן היזהרו שלא לאבד את יתרוכם עליהם - את קדושתכם. [12]

ד. זכירת חסדי ה' - ריסון הגאווה; דבקות בה' וביעור עבודה זרה - מחסום כנגד הפיתוי מהי התקנה שמעלה התורה כנגד חשש הקלקול בכל אחת מן הפרשות? בפרשת עקב מתחיל הרמז לתיקון עוד בטרם נידון החשש לקלקול:

ח', י ואכלת ושבעת וברכת את ה' א-להיך על הארץ הטבה אשר נתן לך. במקום המקביל בפרשת ואתחנן נאמר רק "ואכלת ושבעת", אך לא נזכרה ברכת ה' על כך. הסברו של הבדל זה הוא בכך שברכת ה', שנתן לנו את הארץ הטובה שהיא מקור כל העושר והרווחה שהגענו אליהם, היא אכן ערובה למניעת גאווה ושכחת חסדי ה', אולם אין בכוחה להגן מפני השפעת התרבות האלילית.

תקנה נוספת שמעלה התורה בפרשת עקב כנגד גאוות האדם ושכחת חסדי ה' היא בהעלאת חסדי ה' עם ישראל ביציאת מצרים בעת הליכתו במדבר:

ח', יד-טז המוציאך מארץ מצרים מבית עבדים. המוליך במדבר הגדל והנורא נחש שרף ועקרב וצמאון אשר אין מים המוציא לך מים מצור החלמיש. המאכלך מן במדבר...
ופירש זאת רמב"ן (ח', יח ד"ה וזכרת):

אם תחשוב 'כוחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה', תזכור ה' שהוציא אותך ממצרים, ולא היה לך שם כוח ועוצם יד כלל. ותזכור עוד כי במדבר, אשר אין לאל ידך לחיות שם, עשה לך כל צורךך. אם כן, גם החיל הזה אשר עשית בכוחך [13] - ה' הוא שנתן לך הכוח כאשר עשית אותו.

אולם אף תקנה זו, אין בכוחה להגן מפני השפעת התרבות האלילית שעליה מזהירה התורה בפרשת ואתחנן. בפרשתנו אין תקנה אלא בדבקות גמורה בה':
ו', יג את ה' א-להיך תירא
ואתו תעבד
ובשמו תשבע.

ומכלל פסוק זה נשמע איסור לירא מפני אלוהים אחרים ואיסור לעבדם ולהישבע בשמם. התקנה המעשית למניעת השפעתה של התרבות האלילית הכנענית כתובה בהמשך פרשתנו ונשנית בכמה מקומות בספר דברים, והיא החרמת העמים עובדי האלילים, ניתוץ המזבחות ושרפת פסילי האלילים. מעשים אלו הם התנאי לכך שלא ידבק בישראל מאומה מן החרם.

ה. השלכות אקטואליות לחברת השפע המודרנית
מן העיון שערכנו כאן ניתן להסיק מסקנות אקטואליות גם לזמננו ולחברת השפע שאנו חיים בה. שפע כלכלי ועושר ורווחה בחיי הפרט והכלל טומנים בחובם שתי סכנות רוחניות לנהנים מהם.

סכנה אחת אופיינית לאדם שהרוויח את עושרו בעמלו - דבר שהוא חיובי כשלעצמו, אך עלול להביא לידי גאווה ותחושת עצמה אנושית הדוחקת את זיכרון חסדי ה' עמו. שמחת היצירה ותחושת הגאווה על ההישג של אדם שבחריצותו ובתבונה כפיו זכה לעושר ולנכסים הן דבר שאין בו פסול. אולם רק כחוט השערה מבדיל בין שמחה וגאווה אלו לבין גאווה אסורה ושליטת. חוט השערה הזה הוא הזכירה שזוכר האדם את המקור האמתי לכל הישגיו: את חסד ה' עמו.

כך פירש הר"ן [14] בדרשה העשירית בספר דרשותיו את הפסוקים בפרשת ואתחנן (ח', יז-יח) "ואמרת בלבבך: כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה. וזכרת את ה' א-להיך, כי הוא הנתן לך כח לעשות חיל...".

עם היות שאמת הוא שיש באישים סגולות מיוחדות לדבר מהדברים, כמו שיש אנשים מוכנים לקבל החכמה, ואחרים מוכנים לשית עצות בנפשם לאסוף ולכנוס, ולפי זה יהיה אמת בצד מה שיוכל העשיר לומר: 'כוחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה', עם כל זה, עם היות שהכוח הוא נטוע בך, זכור תזכור שהכוח ההוא מי נתנו אליך ומאין בא. והוא אמרו: 'וזכרת את ה' א-להיך כי הוא הנתן לך כח לעשות חיל'. לא אמר: 'וזכרת כי ה' א-להיך נותן לך החיל', שאם כן היה מרחיק שהכוח הנטוע באדם לא יהיה סיבה אמצעית באסיפת ההון, ואין הדבר כן, ולפיכך אמר כי עם היות שכוחך עושה את החיל הזה, תזכור נותן הכוח ההוא יתברך.

כלומר: כאשר זוכר האדם את מקור כוחו וכשרונו ואת מי שגמל עמו חסד עד כה, רשאי הוא לומר בשמחה 'כוחי ועוצם ידי (- שהם מתנת ה') עשה לי את החיל הזה!'

סכנה אחרת אופיינית לתקופתנו היא שהישגי התקשורת של חברת השפע שאנו חיים בה מביאים לידי חיבור בין תרבויות שונות והופכים אותן לתרבות אחת. [15] הרבה ברכה יש בכך: בלא צורך במלחמה ובלא 'לאכול את שלל אויבינו' אנו נהנים מכל הישג תרבותי שעמלים עליו בקצה העולם, והוא מובא לביתנו בדרכים שונות בלא שנצטרך לעמול. השאלה הניצבת בפנינו היא עד כמה אנו

מסוגלים להפריד בין תרבות חומרית המשפרת את 'איכות חיינו' לבין ערכים רוחניים של יוצרי אותה תרבות. היכולת לעשות הפרדה זו בדורנו והידיעה היכן עובר קו ההפרדה הן מן המשימות המורכבות והכבדות המוטלות על שכמנו. זאת, משום שהתרבות המערבית אינה תרבות אלילית כמו התרבות הכנענית בזמנה, וחלק מערכיה הרוחניים תואם את תורת ישראל ואף מושפע ממנה. אף על פי כן, חלק אחר מערכיה עומד בניגוד לתורת ישראל. ניתן להימלט מן המשימה הזו באמצעות הסתגרות מפני כל גילוייה של תרבות זו. [16] אולם החפץ בהתמודדות עמה תוך נטילת הטוב שבה והשלכת פסולתה חייב לתת לבו לדברי התורה בפרשה זו.

ו. נספח: היתר מאכלות אסורים בעת כיבוש הארץ וטעמו

במסכת חולין דף יז ע"א מובא מאמר בשמו של רב: 'ובתים מלאים כל טוב' (דברים ו', יא) -

אמר ר' ירמיה בר אבא אמר רב: כתלי דחזירי (רש"י: חזירים יבשים). [17] רש"י ביאר כי עיקרו של הלימוד נובע דווקא ממה שנאמר בסופו של אותו פסוק שמילותיו הראשונות הובאו בדברי הגמרא (וזו תופעה נפוצה בדרשות המובאות בגמרא): 'ובתים מלאים כל טוב וגו' - סיפיה דקרא 'ואכלת ושבעת'.

ענה מתברר הגיונו של המאמר הזה: בבוא התורה לתאר את השפע הכלכלי המצפה לישראל בבואם לארץ כתוצאה מן התשתית הכלכלית שתיפול לידיהם היא מזכירה "בתים מלאים כל טוב" שעל תכולתם היא אומרת "ואכלת ושבעת". מאליה עולה השאלה: האם כל המאכלות הטובים הממלאים את בתיהם של הכנענים מותרים למאכלם של בני ישראל? הרי בחלקם הם מאכלות אסורים, וכיצד אפוא מבטיחה התורה לישראל שיאכלו מכל הטוב הממלא בתים אלו? על כורחך עליך לומר שהתורה התירה כאן לישראל לאכול גם את הדברים האסורים המצויים באותם בתים. אולם מה טעמו של היתר זה? והאם יש לו השלכות לדורות הבאים? לדעת הרמב"ם בהלכות מלכים ומלחמותיהם (פרק ח הלכה א) זו אכן הלכה לדורות, ומדבריו יתברר גם טעמה:

חלוצי צבא כשייכנסו בגבול הגויים ויכבשום וישבו מהם - מותר להם לאכול נבלות וטרפות ובשר חזיר וכיוצא בו, אם ירעב ולא מצא מה יאכל אלא מאכלות אלו האסורים. וכן שותה יין נסך. מפי השמועה למדו 'ובתים מלאים כל טוב' - עורפי חזירים וכיוצא בהם.

אולם הרמב"ן בפירושו לתורה כאן (ד"ה והיה כי יביאך) חולק על הרמב"ם: ואין זה נכון (- מה שכתב הרמב"ם), שלא בשביל פיקוח נפש או רעבון בלבד הותר בשעת מלחמה (כלומר, לא רק בשעת מלחמה ומפני פיקוח נפש או רעבון הלוחמים), אלא לאחר שכבשו הערים הגדולות והטובות וישבו בהן (משמע: לאחר סיום המלחמה, ולכל ישראל), התיר להם שלל אויביהם. ולא בכל חלוצי צבא (כלומר: לא בכל מלחמה) אלא בארץ אשר נשבע לאבותינו לתת לנו, כמו שמפורש בעניין.

יש במחלוקת זו שתי תפיסות שונות של ההיתר האמור בתלמוד בשמו של רב, ולכל תפיסה ישנן תוצאות אחדות. לפי תפיסת הרמב"ם זהו דין מדיני המלחמה, והוא אמור בכל מלחמה שעם ישראל נלחם, דהיינו הוא דין לדורות. ההיתר הוא תולדת המצב המלחמתי הבסיסי, שהוא קרוב לאונס ולפיקוח נפש, ולפיכך חלות עליו מגבלות אחדות: הוא ניתן רק בזמן המלחמה, ורק לאנשי הצבא, ורק "אם ירעב ולא מצא מה יאכל אלא מאכלות אלו האסורים". [18]

לדעת הרמב"ן, לעומת זאת, היתר זה אינו קשור בנסיבות המלחמה, ונראה שאינו לדורות: זהו היתר בהוראת שעה לאכילת שלל האויבים בכניסה לארץ, בדור כיבוש ארץ כנען בלבד. כנגד צמצום זה של ההיתר לדור הוא בלבד מרחיבו הרמב"ן בכמה תחומים: ההיתר אינו מוגבל לשעת המלחמה אלא "היה ההיתר הזה עד שאכלו שלל אויביהם", [19] ונראה שאינו מיוחד לחלוצי צבא דווקא אלא הוא לכל עם ישראל, ואף בלא כל אונס או רעבון אלא לכתחילה. [20]

טעמו של הרמב"ם בהיתר זה מובן היטב: זהו דין מדיני מלחמה, חלק מן ההקלות שהקלה התורה - והמשיכו בכך גם החכמים ביחס לכמה מתקנותיהם - על חיילים ישראלים בעת שהם עסוקים במלחמה. [21] אולם מה טעמו של ההיתר לדעת הרמב"ן?

טעם ההיתר קשור למה שהוסבר בעיונו: מגמת התורה היא ליצור הבחנה חותכת בין התרבות החומרית החילונית הכנענית לבין היסודות האליליים הספוגים באותה תרבות. כדי לחדד הבחנה זו התירה התורה בהוראת שעה את כל שללם של הכנענים, ואף את המאכלות האסורים הכלולים בשלל זה, כדי להבליט את איסורו של אותו חלק בשלל שיש לו נגיעה לעבודה זרה. היתר אכילתם של נתחי חזיר מיובשים, שאינם קשורים כלל לעבודה זרה של הכנענים, יבליט את חומרת איסורם של "פסילי אלהיהם תשרפון באש, לא תחמד כסף וזהב עליהם ולקחת לך, פן תִּנְקֶשׁ בו, כי תועבת ה' א-להיך הוא. ולא תביא תועבה אל ביתך והיית חרם כמהו...". [ז', כה-כו].

יש שהיתרו של איסור קל בהוראת שעה מגן על איסורו של איסור חמור. [22]

הסבר זה נרמז בדברי הרמב"ן בטרם נכנס לפרטי ההיתר במחלוקתו על הרמב"ם: ועל דעת רבותינו ירמוז עוד כי הטוב ההוא אשר ימצא בבתי המלאים מותר, אפילו היו שם דברים הנאסרים בתורה כגון קדלי דחזירי, או כרמים נטועים כלאיים או ערלה... והשליט אותם בכל הנמצא

בארץ, במותר ובאסור. והנה הותרו להן כל האיסורים זולתי איסור עבודה זרה, כמו שיבאר (ז', כה) 'לא תחמד כסף וזהב עליהם ולקחת לך' וגו'. ולכך יזכיר כאן בפרשה שאחרי כן (ז', ה) 'מזבחתיים תתצו' - לאבד עבודה זרה ומשמשיה, ושאר כל הנמצא בארץ - מותר. והיה ההיתר הזה עד שאכלו שלל אויביהם... [23]

לסיום עלינו לברר איזו מבין שתי הגישות להסבר היתר מאכלות אסורים בעת כיבוש הארץ מתאימה יותר להקשר הפסוקים שמהם נלמד היתר זה. הבה נתבונן שוב בפסוקים: ו', י-יד והיה כי יביאך ה' א-להיך אל הארץ אשר נשבע לאבתך... לתת לך ערים גדלות וטבת אשר לא בנית ובתים מלאים כל טוב אשר לא מלאת ובלת חצובים אשר לא חצבת כרמים וזיתים אשר לא נטעת ואכלת ושבעת. השמר לך פן תשכח את ה'...

לא תלכון אחרי אלהים אחרים מאלהי העמים אשר סביבותיכם. אין מדובר בפסוקים אלו כלל במלחמה ובקשייה, אלא בחדש ה' עם ישראל ובטובה הגדולה שהוא עתיד להשפיע עליהם בנתינת הארץ: "השליט אותם בכל הנמצא בארץ, במותר ובאסור" - כדברי הרמב"ן. לא אל חלוצי צבא פונים פסוקים אלו אלא אל העם כולו ואל כל יחידיו, והם מזהירים אותם שלא יתפתו אחר סממניה האליליים של תרבות הכנענים ולא ילכו אחרי אלוהים אחרים מאלוהי העמים הללו בעת שהם נהנים משלל אויביהם ומן התשתית הכלכלית שהניחו בארץ. [24]

הערת המערכת: לצערנו לא יכול הרב סמט לכתוב את העיון בשבוע שעבר. על כן הבאנו במקום העיון הרגיל את מאמרו הקצר של הרב יואל בן-נון שהתפרסם כאן בשבוע שעבר, אולם לרוע המזל שכחנו להתנצל על כך. על שני הדברים גם יחד - על החריגה מסדר העיונים הרגיל ועל שכחת ההתנצלות במועדה - עמכם הסליחה.

[1] א. ד', כב-כו. ב. ו', י-טו. ג. ז', א-ו. ד. ז', יז-כו. ה. ח', ז-כ. ו. ט', א-ו. ז. "א, ח-יב. ח. "א, כב-כה. [2] בפרשת עקב ממשיך הפסוק ואומר "וברכת את ה' א-להיך על הארץ הטובה אשר נתן לך", אולם לפי פשוטו אין זה המשפט העיקרי אלא המשך המשפט הטפל, דהיינו זהו חלק מן ההבטחה והייעוד הקשורים לכניסה לארץ, וכדברי הרמב"ן: "ואמר 'ואכלת ושבעת וברכת' - כי תזכור עבודת מצרים ועינוי המדבר, וכאשר תאכל ותשבע בארץ הטובה תברך עליה את ה' ". (לפי זה אין זה מקום ראוי להפסק בין גברא לגברא בקריאת התורה כפי שמסומן בחומשים.) אולם בהמשך דבריו כותב רמב"ן "ורבותינו קיבלו שזו מצוות עשה, וטעמו 'תברך את ה' א-להיך', וכן 'ועשית מעקה לגגך...' ורבים כן". ובכן, לפי תפיסת רבותינו מהוות המילים "וברכת את ה'..." המשפט העיקרי. שתי הפרשנויות הללו מסתברות, ואולי ניתן לראות במשפט זה דו-משמעות מכוונת.

[3] דבר זה מפורש בפרשת עקב בפסוקים יב-יד, ואילו בפרשת ואתחנן הוא נלמד מן ההקשר שבו מופיעה אזהרה זו.

[4] בעיון לפרשת עקב נראה בע"ה כי העיקרון הזה - יכולת האדם להשביח את המתנות הניתנות לו על ידי הארץ הטובה - הוא העיקרון המנחה שעל פיו בנויה כל הפסקה המתארת את טובה של הארץ (ח', ז-י).

5 זאת מלבד במקומות ספורים, כגון בנחלת אפרים, ראה יהושע "ז, יד-יח. [6] ורק בהמשך הפרשה מתוארת ההתעשרות בארץ (ח', יב) "... ובתים טבים תבנה וישבת...". [7] ההיפוך בין תיאור שבחה של הארץ וניצולו הנכון בידי ישראל לבין תיאור ההידרדרות מחמת ההתעשרות בה נעשה באמצעות חזרה על אותן המילים: בסיום תיאור שבחה של הארץ נאמר (פסוק י): "ואכלת ושבעת וברכת את ה'...", ואילו בפתחת תיאור ההידרדרות נאמר (פסוק יב): "פן תאכל ושבעת...". אכילה ושביעה שאין לאחריהן ברכת ה' והן פותחות תהליך של התעשרות מופרזת - מסוכנות הן ועלולות להביא לשכחת ה'.

[8] ר' עובדיה ספורנו בפירושו לפסוקים י-יב ביאר כי הסיבה היא הידרדרות מוסרית: "שתשיג עושר בלי עמל, 'השמר לך פן תשכח', כי עושר קנוי בזה האופן גורם ברוב (- על פי רוב) הימשך אחר התאוות, ובהן ישכח האדם את עושהו". אולם ההימשכות אחר התאוות כשלב ביניים בין אכילת אותו עושר שהושג ללא עמל לבין שכחת האדם את ה' לא הוזכרה כלל בכתוב.

אף מדברי רמב"ן לפסוק י נראה כי הסיבה לשכחת ה' היא ריבוי הטובה המושפעת על ישראל. [9] לפי זה הביטוי 'סביבותיכם' יכול להתפרש ביחס לשארית הגויים שישראל לא הורישו מן הארץ או ביחס לעמים הקרובים לאלו, שהם עתה שכני ישראל.

[10] אמנם גם בבתיים ישראלים מתקופת המקרא נמצאו צלמיות אלילים, אולם דבר זה משקף את כישלון ישראל לעמוד באזהרת התורה שאנו עוסקים בה.

[11] כך היה בניצחון הרומאים את יוון ובניצחון השבטים הגרמנים את רומי, אלא ששם קיבלו המנוצחים את תרבותם הגבוהה יותר - בכל המובנים - של המנוצחים. דוגמה קרובה לענייננו היא

ניצחונם של הערבים וכיבושיהם ברחבי העולם: בכמה מקומות הפך האיסלאם מדת מהפכנית הנישאת בידי שבטי רועים נלהבים לדת בורגנית הנבלעת בתרבות חומרית עשירה ועתיקה שנכבשה על ידיהם, והוא קלט אגב כך יסודות אליליים.

[12] בסעיף 10 להלן נראה כיצד הבנה זו של הסכנה הדתית האורבת לישראל בכיבוש הארץ, שעליה מתריעה התורה, הביאה את חז"ל לפרשנות מיוחדת של המילים "ואכלת ושבעת" בפרשתנו.

[13] במילים אלו רומז רמב"ן כי אין פסול בייחוס החיל הזה לכוחו של האדם, ובלבד שיזכור כי ה' הוא שנתן לו כוח זה. פיתוח רעיון זה נמצא בדברי הר"ן המובאים בסעיף הבא.

[14] הוא רבנו נסים ב"ר ראובן, פרשנו הגדול של הר"ף ובעל החידושים על הש"ס, מגדולי חכמי התורה שבכל הדורות, שחי בספרד במאה ה-14.

[15] כפי שנאמר על הטלוויזיה (ועתה יש להוסיף עליה כמובן גם את המחשב) כי הפכה את העולם כולו לכפר גלובלי אחד.

[16] ובאמת זוהי אך אשליה שהדבר אפשרי בשלמות ולאורך זמן.

[17] צירוף זה נמצא פעם נוספת בש"ס, במסכת מגילה דף יג ע"א, אלא ששם הגרסה היא "קדלי דחזירי", והערוך גרס בשני המקומות "קתלי" ופירש שהכוונה לעורפי חזירים (וכך גם ברמב"ם להלן). רש"י פירש על פי ההקשר: בשר שנמצא בבית של גויים לאחר הכיבוש (שאינו בשר טרי, כמובן) הוא בשר מיובש.

[18] הכסף משנה ביאר את כוונתו של הרמב"ם בהגבלה זו: "ואין כוונתו במי שהוא מסוכן מחמת רעבון, דהא פשיטא, ואפילו אינו מחלוצי צבא נמי, אלא כשתאב (- החייל) לאכול ולא שכיח ליה היתרא". אולם אף כך יסוד ההיתר הוא במה שאמרנו: המצב המלחמתי הבסיסי הוא מצב מורחב של פיקוח נפש. וכך ביאר הנצי"ב בהעמק דבר (כאן) את ההיתר על פי תפיסת הרמב"ם: "מבואר שהוא משום פיקוח נפש, שכל הקפדה במאכלים בשעת מלחמה מביא לסכנת נפשות".

[19] כך כתב הרמב"ן לפני הביאו את דברי הרמב"ם ואת מחלוקתו עליו, אולם הוסיף כי "יש אומרים (שהיתר זה הוא רק) בשבע שכבשו, וכן נראה בגמרא בפרק ראשון ממסכת חולין". כפי שנרמז בדברי הרמב"ן, אין הכרח בצמצום זה על פי הלשון השנייה שבגמרא. על שתי הלשונות בגמרא ראה בהערה הבאה.

[20] מחלוקת זו שבין הרמב"ם לרמב"ן, נראה שהיא מחלוקת בין שתי לשונות בתלמוד בסוגיה הנזכרת במסכת חולין, כפי שהעיר על כך הנצי"ב בפירוש העמק דבר כאן. אלא שבתלמוד נחלקו הלשונות דווקא בפרט שלא נידון בדברי הראשונים הללו: האם ההיתר של רב כולל גם מאכלות אסורים שהביאו אתם בני ישראל מחוץ לארץ? הלשון הסוברת שגם אלו הותרו בשבע שנות כיבוש, היא הלשון הראשונה, מתאימה לדעת הרמב"ם שזהו היתר מפני שעת הדחק ומפני הרעבון של החיילים בעת המלחמה. ובכן, מה לי מאכלות אסורים שנפלו שלל מן הכנענים ומה לי אלו שכבר היו ברשות החיילים מלפני כן? - שניהם מותרים.

לעומת זאת, על פי הלשון השנייה בסוגיה היתרו של רב כולל רק את שלל הכנענים, ולא מאכלות אסורים שהיו ברשות ישראל. לשון זו תואמת את דברי הרמב"ן שמהות ההיתר היא "אכילת שלל אויביהם" בלא הבחנה בין מותר לאסור באותו שלל.

כדי להבהיר את היקף המחלוקת בין הרמב"ם לרמב"ן (ובין שתי הלשונות בתלמוד), נציג כאן טבלת סיכום של מחלוקת זו (המשפטים המודגשים הם דינים המפורשים בתלמוד):

1. היקף ההיתר
 2. זמן ההיתר בעת הכניסה לארץ
 3. האם לדורות?
 4. מי המותרים
 5. נסיבות ההיתר
 6. טעמו
- רמב"ם
(לשון ראשונה)
כל האיסורים, גם אלו שבידי ישראל
רק בשבע שנים שכבשו
כן.
בכל מלחמה
רק חלוצי צבא
כשרעבים ואין מוצאים היתר
צורכי המלחמה
רמב"ן
(לשון שנייה)
רק שלל הכנענים
גם לאחר הכיבוש עד סיום אכילת השלל
לא.

רק בכיבוש הארץ מן הכנענים
כל ישראל
לכתחילה
גם כשיש היתר
?
(יתברר בהמשך)

[21] הרמב"ם סומך להלכה הנידונה את ההלכה הבאה: "וכן בועל אישה בגיורתה אם תקפו יצרו...". כלומר: אף דין אשת יפת תואר נתפס כהקלה לחייל בעת המלחמה. הקלות נוספות צוינו בדברי הרמב"ם בפרק ו' בהלכות יא-יג. בהלכה יג מונה הרמב"ם ארבעה דברים שפטרו במחנה בתחום תקנות חכמים.

[22] הבחנה זו בין כלל המצוות, שאותן יש אפשרות להתיר בהוראת שעה (כפי שעשתה התורה בעת כיבוש הארץ בהתירה מאכלות אסורים), לבין איסור עבודה זרה, שאותו אין להתיר בשום אופן, אנו מוצאים בהלכה הבאה (רמב"ם, הלכות יסודי התורה פרק ט הלכה ג): "אם יאמר לנו הנביא... לעבור על אחת מכל מצוות האמורות בתורה או על מצוות הרבה - בין קלות בין חמורות - לפי שעה, מצווה לשמוע לו. וכן למדנו מחכמים ראשונים מפי השמועה: בכול אם יאמר לך הנביא 'עבור על דברי התורה', כאלוהו בהר הכרמל, שמע לו, חוץ מעבודת כוכבים, והוא שיהיה הדבר לפי שעה". יש לציין שאף אליהו, שהוראתו הייתה להקריב עולה בחוץ, בעת שמותר לעשות כן רק בבית המקדש בירושלים, לא עשה כן אלא כדי להכחיש את נביאי הבעל ולהחזיר את העם מעבודה זרה לעבודת ה', כפי שכותב הרמב"ם בהמשך דבריו. ההבדל בין הוראת השעה של אליהו לבין זו של התורה במקומנו הוא שבמקומנו ההיתר כשלעצמו משמש להבלטת האיסור וחומרתו, ואין הוא אמצעי למשהו שמחוצה לו כפי שהיה בהיתר של אליהו.

הראי"ה קוק מסביר במאמרו 'חזון הצמחונות והשלום' (עמ' ו-ז) כי ההיתר שהתירה התורה לנח ולבניו ליטול חייהם של בעלי חיים לשם אכילת בשרם (בניגוד לאדם הראשון, שהדבר נאסר עליו) נועד להגן על איסור רציחת אדם. היתר האיסור של אכילת בשר בעלי חיים יצר "פרץ רחב בין האדם לבהמה בערך חייהם ושיווים". והוא מוסיף ואומר שם: "לפעמים צריך גם כן לוותר על חלק רשום מדרכי המוסר, כדי שתהיה הוותרנות ההיא מכשרת את האדם למידתו היותר גבוהה, ואז גם אותו הוותרנות קדוש ונשגב הוא. ואי אפשר לשקול הדברים כי אם בדעתו של א-ל דעות, בשקל הדעה הא-לוהית המקפת והכוללת כול".

[23] לפי דרכו של הרמב"ן ישנם איסורי אכילה והנאה שאותם אין להתיר בשום אופן, והם אלו הקשורים בהנאה מעבודה זרה, כגון איסור יין נסך. ועל כן הוא חולק על הרמב"ם שכתב "וכן שותה יין נסך" ואומר: "וכן יין נסך שהזכיר אינו אמת, שבכל איסורי עבודה זרה, היא עצמה ומשמשיה ותקרובת שלה, הכול אסור, שנאמר (ז', כו) 'שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא'".

[24] הרמב"ם יוכל לתמוך את דבריו בלשון הראשונה בתלמוד, שהיא תואמת את שיטתו (ראה הערה 20), וזאת אף שעל פי דרכו יש לפסוק בדרך כלל דווקא כלשון האחרונה. כמו כן אפשר שיסבור כי טענת ההקשר של הפסוקים אינה מחייבת במה שנוגע להבנת דברי רב: אפשר שרב רצה להשמיענו דין לדורות בדיני המלחמה, ומקורו של הדין הוא בסברה, ואילו ההסתמכות שלו על הפסוק אינה אלא אסמכתא בעלמא.